

'לאגור רסיסי ביטויים': המאבק לשחרור הנשים מן האלם

תמר שכטר

פתיחה

לבני הקט,
כי יעמיק הכאב ויצרב
ומארה על שפתי תלין
יקרן עלי צחוקך, הטוב,
ובהכנעה אקבל את הדין.¹

כך כתבה חוה מקיבוץ רמת הכובש בימי אבלה על מות בעלה ממחלה. שיר זה ושירים אחרים שכתבה נועדו להקל עליה ולספק לה ולילדיה מעט עידוד. היא לא התכוונה לפרסם את שירה, והם נותרו חבויים מעין זה. ואולם כאשר נודע לה בשנת 1946 שמחפשים חומר לקובץ של כתיבת נשים, היא אזרה עוז ושלחה שניים מאותם שירים. במכתב שצירפה ביטאה חוה את הקושי להכיל את אובדן בן זוגה, שהתעצם משום שנפטר ממחלה ולא אגב הגנה על המולדת.

רבים הילדים בימינו אשר אביהם נהרג בקרב, נרצח. נלחם, הגן ומת נפל כגבור. קשה לילדי הקטן לתפוש שאפשר למות מבלי לההרג: אבא מת ללא מדים, ללא פגישה עם אויב. בבגדי עבודה פשוטים

¹ מחוה מרמת הכובש לעורכות, 7.1.1946, ארכיון יד טבנקין, אוסף ליליה בסביץ, 15/24/2. היא חתמה בשם פרטי בלבד. שמה המלא: חוה גינזבורג לבית פרבר (רוסיה, 1909 – תל אביב, 1980). בשנת 1979 יצא לאור ספרה 'דפים תלושים'.

פתאום, עבד, חלה ומת. פרצופים שונים למות אך החלל אשר הוא משאיר אחריו אחד הוא.²

חווה הסבירה במכתב גם את המניע לכתיבתה וגם את החלטתה לפרסמה ברבים. מדבריה ניכר שהיא חשה חוסר ביטחון בכל הנוגע לכישורי הכתיבה שלה. 'אינני משוררת, אם אני, אם ככל האמהות ואם שירי מפאת מעוט ערכו הספרותי אינו ראוי להדפסה, ישאר נא רק לי ולילדי, כמשפטכם כן עשו'.³ בדברים אלה חווה מייצגת נשים שחשו דחף לכתוב מסיבות שונות, אולם חששו להוציא את כתיבתן לאור. הן לא ראו בעצמן מתעדות, סופרות או משוררות, והיו כמו חווה חסרות ביטחון בערכה הספרותי של כתיבתן.

קשה לאמוד את תפוצת התופעה של נשים בתקופת היישוב שכתבו יומנים, שירה, סיפורת, רשימות וזיכרונות אבל כתיבה נשאר חבויה מעין זר ב'מגירה'. על כן רובן גם אינן ידועות ולא מוכרות בימינו. רק בחלוף זמן רב מימי הכתיבה התגלו אוצרות כתיבתן. לדוגמה, יומנה של דורה בדר מקיבוץ מזרע (1897–1996) התגלה במקרה בשנת 1986 והתפרסם בשנת 2011 לאחר שנשכח במגירת ארון עשרות שנים. הכתיבה היום-יומית במשך ארבע שנים מינואר 1933 הייתה לה מפלט מבדידות, מקשיים פיזיים, מאכזבות ומהריחוק הממשי והרגשי מבעלה.⁴

בדר לא הייתה היחידה. כיום ידועים יומנים שנכתבו בעצם ימי ההתרחשויות וגם זיכרונות של גברים ושל נשים שנכתבו שנים רבות לאחר האירועים המתוארים בהם. אלה גם אלה נועדו לספק לכותבים פורקן רגשי או הסבר למהלך האירועים ולבחירות שנעשו בשנים המתוארות. הכתיבה נועדה לשמר את החוויות, לארגן בקו הגיוני ולסייע בגיבוש הרעיונות ובהבנת המתרחש. יומנים וזיכרונות אלו מאששים את התפיסה שתיעוד היום-יום זוכה לפריחה בתקופות מעבר ושינוי. פרסומם כיום מספק נדבך חשוב

² שם.

³ שם.

⁴ יפה ברלוביץ (עורכת), ציפור פצועה: דורה בדר: יומן 1933–1937, בני ברק 2011.

בהכרת הוויית החיים, השאיפות, המכאובים והקשיים של הנשים בתקופת היישוב.⁵

מלבד הכתיבה שפורסמה כעבור שנים ידוע על יומנים ואף על זיכרונות ועל טקסטים ספרותיים שהושמדו או שנאסר פרסומם ברבים. לדוגמה, בתיה ברנר השמידה את כתביה האינטימיים, ואוה טבנקין, שכנראה השמידה במו ידה את הקטעים החושפניים במיוחד ביומנה, אסרה על בני משפחתה לחשוף ברבים את שאר היומן.⁶ סביר להניח שתוצרי כתיבה של נשים במגוון סוגות שלא הושמדו נמצאים בידי בני המשפחה ואף בארכיונים, ויש לקוות שעם הזמן הם ייחשפו לציבור.⁷

חוץ מנשים אלה, שכתבו לעצמן, היו נשים שלא שלחו ידן בכתיבה אף שגם הן היו זקוקות לרגעים של הקלה ושל חשבון נפש שהכתיבה מספקת. אפשר לשער שמקצתן לא מצאו בכתיבה את אשר מצאו האחרות, אך היו בהן שהודו שהן ויתרו על הביטוי בכתב בגלל מגוון סיבות, כפי שיתואר בהמשך. רובן היו נשים 'מן השורה', היינו נשים 'רגילות' או 'פשוטות', כפי שכונו באותם ימים, שלא שלחו ידן בכתיבה אינטימית (יומנים, מכתבים וזיכרונות) וגם לא בכתיבה תיעודית וספרותית.

בכל זאת, תודות לעידוד בשני השלבים של התהוות היצירה – גם בעת הכתיבה ובעיקר בעת הפרסום – היו בהן נשים שכתבו ויצירותיהן ראו אור. תודות לדרבון ולתמיכה שהעניקו פעילות חברתיות ומנהיגות שראו בכתיבה,

⁵ ראו לדוגמה: מוטי זעירא, 'שושנה ילדת לפידות, אייך? שדמות, קיא (תשרי תש"ן); נחמה אברונין-אברמסון, 'יומנה של נחמקה אברונין-אברמסון: כפי שנתגלה בעיזבונה של בתה, גליליה, רחל סבוראי וגילת גופר (עורכות), תל אביב 2000; פלה יצחקי, 'יומנה של אם צעירה: קיבוץ 1942', [לוחמי הגטאות] 2006; תמר פינק-ריינר, 'תום שתיקה: פרקי זיכרונות, גבעת חביבה 2012.

⁶ על גורל כתיבתה של ברנר סיפרה לי אחייניתה שושנה ברנר בשנת 2001. ראו גם: יוכבד בת-רחל (תרשיש), 'בנתיב שהלכתי: פרקי-חיים ומוקדי-פעילות, תל אביב תשמ"א, עמ' 68–69. על גורל עיזבונה של אוה טבנקין ראו: ברוך כנרי, 'טבנקין בארץ ישראל, רמת אפעל תשס"ג, עמ' 303.

⁷ לדוגמה: נוסיה חנה סקורוחוד שפירא, 'לצאצאי, זיכרונות בכתב יד, 1960. תודה לגליליה רזנבאום נכדתה. כמו כן תודה למשפחתה של רבקה שמחון אפרת מכפר יהושע, שמסרו לי את יומנה.

ובעיקר בכתיבת נשים, יעד חשוב במיוחד, נותרו בידינו סיפורי זיכרונות, קטעי יומנים, מכתבים וגם שירה וסיפורת. ערכם למחקר על נשים ומגדר בתקופת היישוב לא יסולא בפז.

חשוב להכיר את מה שעמד בדרכן של הכותבות ומי היה להן לעזר, ובכך מתמקד המאמר, בחשש של הנשים הללו מלכתוב ולפרסם, ובעיקר בנשים שעודדו אותן וסייעו להן גם בשלב הכתיבה וגם בשלב הפרסום: רחל כצנלסון (לימים רובשוב-שזר), ליליה בסביץ ויוכבד בת-רחל. בשחרור הנשים מן האלם הן ראו יעד חשוב ביותר של פעילותן. 'ואם כי אין לעתים בכתיבה הזו מן המקיף – זהו בכל זאת הביטוי המקורי של החברה. שומה עלינו לאגור רסיסי ביטויים אלה – בצרופם תתגלה השלמות'.⁸

הלוחמות למען שחרור הנשים מן האלם

כצנלסון, בסביץ ובת-רחל פעלו עשרות שנים למען עיצוב דמות חדשה לנשים בחברה המתחדשת בארץ ישראל ונמנו עם מובילות המהפכה החברתית-מגדרית. הן חשו שמתוקף היותן מגשימות ערכי החלוציות הלכה למעשה הן יכולות לשמש פה לחברותיהן, לתמוך בהן ולהוביל אותן.

שלוש הנשים הללו הרבו לבטא את דעותיהן בעל פה ובכתב. תודות לשפע החומר פרי עטן המצוי בכתבי עת, בעיתונים, בחוברות, בקבצים, בקטעי זיכרונות, ביומנים וגם באוטוביוגרפיות שכתבו בערוב ימיהן, בולטת פעילותן למען הנשים ובתוכה. אך תרומתן לחשיפת הקול הנשי בחברה היישובית נחשפת גם תודות לממצאים ארכיוניים רבים. העדויות על פעילותן לוקטו במקרים רבים ממקורות אישיים – מכתבים, פתקים ויומנים – שהשאירו אחריהן חברות לדרך, ובעיקר ממסמכים אישיים ששלושתן הרבו בכתיבתם ושימרו אותם, וכן ממאמרים, מרשימות, מסיפורים, מספרים ומזיכרונות פרי עטן, שחלקם לא פורסמו וחלקם ראו אור בבמות שונות.

העיזבונות שלהן, שהופקדו בארכיון גנזים (של רחל כצנלסון) ובארכיון יד טבנקין (של ליליה בסביץ ושל יוכבד בת-רחל) בעלי ערך מיוחד לחוקרים

⁸ ליליה בסביץ ויוכבד בת-רחל, 'לכל ישובי הקבוץ! חוזר על הקובץ 'החברה בקבוץ', 10.9.1940, ארכיון יד טבנקין, אוסף ליליה בסביץ, 15/25/3.

בימינו. הם מאירים את הנפתולים שעברו להגשמת חלומן – שחרור הנשים מן האלם – באמצעות כינון שלוש במות חשובות לפרסום הכתיבה: הקבצים 'דברי פועלות' ו'חברות בקבוץ' וכתב העת 'דבר הפועלת'.

א. רחל כצנלסון

רחל כצנלסון (רובשוב-שזר, 1885–1975) נולדה בבוברויסק שברוסיה הלבנה למשפחה ציונית אמידה.⁹ בשנות ילדותה ונעוריה רכשה השכלה רוסית במוסדות חינוך רוסיים. לאחר מכן למדה באוניברסיטה לנשים בסנט פטרבורג ובמכון הגבוה ללימודי היהדות מייסודו של הברון גינצבורג.¹⁰ היא עלתה ארצה מרוסיה ב-1912 ונמנתה עם חלוצי העלייה השנייה. בשנים הראשונות הייתה מורה בחוות העלמות בכינרת ופועלת חקלאית בתל עדש, בירושלים ובמקווה ישראל. זמן קצר לאחר עלותה ארצה החלה את פעילותה הציבורית בחברה החלוצית בהתאם להשקפתה הציונית סוציאליסטית. שנים רבות נמנתה עם המובילים לשינוי חברתי ותרבותי בחברה החדשה בארץ ישראל.

כצנלסון הייתה אדם מורכב ורב-פנים: גם מנהיגה מהפכנית ופעילת ציבור המחויבת לרעיון אידאולוגי, גם יוצרת, רגישה ומתלבטת. היא כתבה מסות הגותיות וביקורות ספרות שלחן לא נס גם כעבור שנים רבות. בכינוסים ובימי עיון ולימוד היא מילאה תפקיד חשוב של מרצה בנושאים מגוונים בתחומי תרבות, חינוך וחברה. בכתיבתה ובהרצאותיה התגלו היכולת החינוכית וכושר המנהיגות שלה להוביל את הציבור למאבק למען הערכים שהאמינה בהם.

ואולם עיקר הגותה ופועלה שנים רבות התמקדו בנשים, כדי לעצב עברייה חדשה.¹¹ מימיה הראשונים בארץ, כאשר השתתפה בשנת 1915 באספת

⁹ על חייה ופעילותה של רחל כצנלסון שזר ראו: תמר שכטר, **לכבוש את הלב: סיפורה של רחל כצנלסון שזר**, ירושלים ובית ברל 2011.

¹⁰ שמו הרשמי של המכון היה 'החברה לידיעת המזרח'. ב-1908 יסד אותו הברון דוד גינצבורג, ומטרתו הייתה השרשת המורשת היהודית בקרב העם באמצעות הכשרת רבנים, מורים, חוקרים, סופרים ועסקני ציבור שיפעלו לאחר הכשרתם בערים ובעיירות במזרח אירופה.

¹¹ על חזון העברייה החדשה ראו: מרגלית שילה, **אתגר המגדר: נשים בעליות הראשונות**, תל אביב 2007, עמ' 65–133.

הפועלות הראשונה, קשרה את פעילותה בעיקר בקרב נשים ולמענן. היא הייתה פעילה בחוגי הפועלות ודמות מרכזית בתנועת הפועלות. היא מילאה תפקידים מגוונים בה מיום היווסדה (1921) והייתה למנהיגת נשים בעיקר בהארת הסוגיות הנוגעות לחיי הנשים ובהתוויית הדרך להחלת שינויים מגדריים. השקפת עולמה, חדשנותה, תעוזתה וחריצותה באו לידי ביטוי ביצירת הקובץ 'דברי פועלות', בייסודו של כתב העת 'דבר הפועלת' ובעריכתו עשרות שנים.

כצנלסון ביקשה לתקן עוולה שהתקבעה מדורי דורות: הדרת האישה בחברה היהודית מתפקידים חברתיים ומהכרת ארון הספרים היהודי ואורחות הדת. 'בוודאי לא אחת מאתנו, מאז התעוררה בה ההרגשה הגאה של אדם והצמאון לחיים עבריים מלאים, נושאת בלבה גם כיום את העלבון הישן של הקיפוח ההוא, של ילדות ללא יניקה ממקורות התרבות של העם'.¹²

על תפיסת עולמה אפשר ללמוד לדוגמה מהדברים שנשאה בוועידת התנועה בשנת 1947. לדבריה, יש להתמקד במאבק על מעמד האישה ועל זכותה לעבודה, להשכלה, לתרבות ולחינוך. 'יש שני מפתחות לשחרור האשה: המפתח האחד הוא מפתח העבודה, המקצוע והמפתח השני הוא ההשכלה, התרבות. אלה הם שני מפתחות הכסף שבהם אפשר לפתוח את השער אל השחרור'.¹³

על שחרור האישה, על ביטול האפליה המגדרית, סברה כצנלסון, צריכים להיאבק יחד נשים וגברים. 'אנו גם יודעות שהגבר הוא בן-ברית לנו ושכלי עזרתו ועידודו לא נשחרר את עצמנו'.¹⁴ אבל על הנשים מוטלת המשימה ליידע את הציבור כולו בשאיפות, באכזבות וגם בקשיים שהן מתמודדות עימם. ומכיוון שהנשים מיטו להתבטא בעל פה בציבור וגם בכתב, צריך לסייע להן, לשחררן מן האלם. על המוטו הזה של פעילותה היא שבה וחזרה כל השנים:

¹² רחל כצנלסון, 'שאלות השעה', **דבר הפועלת**, שנה ג, חוברת 8 (1936), עמ' 143.

¹³ הנ"ל, דבריה במושב ה-15 של מועצת הפועלות (דצמבר 1947), אצ"מ, תיק A215109.

¹⁴ הנ"ל, 'על הפרק בתנועת הפועלות', **דבר הפועלת**, שנה ה, חוברת 2-3 (1938), עמ' 44.

אני אחת מאותן הרבות אשר רואות כתעודתן ללוות את האשה העבריה במולדת ולעזור לפנות את הדרך למען התעלותה כבת לעמה, כאזרחית המדינה, כאם, כעובדת. ספק אם אפשר למלא כראוי את התפקיד בציבור הנשים, מבלי להקשיב לתוכן חייהן ולקצב שלהן ומבלי להרגיש ייחודו של עולמן הפנימי.¹⁵

כל שנות פעילותה הארוכות ראתה כצנלסון לנגד עיניה מטרות אלה. בשנת 1958 הוענק לה פרס ישראל על מפעל חיים. פעילותה התרבותית-חברתית במשך חמישים שנה הועלתה בו על נס בציון מפעלה המיוחד והראשוני, 'מדובבת ומכנסת את הביטוי הספרותי של האשה החלוצה'.¹⁶ גם כאשר היה אישה זלמן שזר נשיא מדינת ישראל (1963–1973) יצקה כצנלסון לתפקיד אשת הנשיא דפוסים שהתאימו לאישיותה ולמוקדי העניין שלה מן העבר, ובהם גם קידום כתיבת נשים.

ב. יוכבד בת-רחל וליליה בסביץ

שתי פעילות מקיבוץ עין חרוד – יוכבד בת-רחל וליליה בסביץ – הלכו בעקבות רחל כצנלסון. הן הזדהו עם החזון החברתי-מגדרי שלה ורתמו עצמן לפעילויות שהשיקו לאלה שלה. קצרה היריעה מלפרט את כל פעילותן ביחד ולחוד בחברה היישובית ובעיקר בתנועה הקיבוצית ובביתן-קיבוץ. לעניינינו חשובה הפעילות שלהן למען הנשים בקיבוץ ומחוצה לו.¹⁷

הביוגרפיות שלהן דומות. שתיהן נולדו באוקראינה: יוכבד בת-רחל (1901–1989) נולדה בעיירה קטנה ששמה מיכלפול, וליליה בסביץ (1900–1990) נולדה בעיר קרמנצ'וק. סביבת חייהן בימי ילדותן, שהייתה בתחום המושב ברוסיה של טרום המהפכה הבולשביקית, השפיעה עליהן, וכן השפיעו עליהן ימי המהפכה הרוסית והתהפוכות בחברה היהודית באותן שנים. הן היו בנות למשפחות מסורתיות בעלות נטיות ציוניות שהעניקו להן חינוך בהתאם לערכי המשפחה. לאחר רכישת השכלה בבית, שכללה גם לימוד עברית, הן למדו בגימנסיה רוסית לנערות. לשם כך הן הרחיקו מביתן בימי נעוריהן,

¹⁵ הנ"ל, 'בית האשה בישראל', **דבר הפועלת**, שנה ל, חוברת 2 (1964), עמ' 76.

¹⁶ נימוקי השופטים, ארכיון גנזים, 248A 1698/12.

¹⁷ על חייהן ופעילותן של ליליה בסביץ ויוכבד בת-רחל ראו: תמר שכטר, **לדובב שפתי שותקות: עיונים בקובץ 'חברות בקיבוץ'**, רמת אפעל, רמת גן 2023.

כמקובל בקרב בנות יהודיות שביקשו להמשיך בלימודים. בתקופה זו הן הושפעו מתחושת השוויון המגדרי בחברה הרוסית וגם מגילויי אנטישמיות בסביבתן, בעיקר כאשר הצטרפו עם סיום הלימודים לפעילות ציונית. עם עלותן ארצה, בת-רחל בשנת 1923 ובסביב בשנת 1924, הן ביקשו להגשים את הרעיונות המהפכניים הלכה למעשה, וכיוונו לא רק לגאולה חברתית ולגאולת העם והארץ, אלא גם לשחרור מהאפליה המגדרית.

השתיים הכירו זו את זו כאשר הצטרפו עם בני הזוג שלהן לקיבוץ עין חרוד. זמן לא רב אחרי עלותן ארצה הן נוכחו לדעת ששאלת השוויון התעסוקתי והחברתי של הנשים בחברה היישובית, ובכלל זה בקיבוץ, עדיין לא באה על פתרונה. הן היו חדשניות ונועזות בקוראן תיגר על תפיסת המגדר המפלה. אף שהן הזדהו עם משימות השעה ופעלו רבות למענן, הן סברו שאין לדחוק את הבעיות האלה לשוליים. הן חשובות לא פחות מהבעיות ה'אמיתיות' של התקופה, כמו כיבוש הקרקע, כיבוש העבודה, הגנת היישובים והבטחת העלייה. בסביב לא היססה להודות: 'אין ספק שהחיים בקיבוץ דורשים מן האשה ויתורים רבים: כאשה, כאם, כעקרת-בית. מחיר כזה כדאי רק אם תמורתו משיגים חיים בעלי ערך, שנותנים סיפוק, הרגשת-יצירה וביטוי לאישיות'.¹⁸

כל אחת מהן הייתה פעילה בקיבוץ, בזרם הקיבוץ המאוחד, במוסדות החברה היישובית, במועצת הפועלות, וגם יצאה לשליחויות לגולה מטעם מועצת הפועלות והתנועה הקיבוצית. השליחויות היו לפני מלחמת העולם ועם סיומה (למחנות העקורים), ובת-רחל אף שימשה בשנות החמישים נציגת מועצת הפועלות ויצאה מתוקף תפקידה למפגשים ולכינוסים בין-לאומיים. הן הרבו להתבטא בציבור בכינוסים ובוועידות ולכתוב בעלון קיבוץ עין חרוד, בעיתונות היומית ובכתבי עת של התנועה הקיבוצית כמו 'מבפנים' ו'צרור מכתבים'. כל אחת מהן עסקה בפרקי זמן שונים גם בעריכת עלון הקיבוץ וכתבי העת התנועתיים.

נוסף על כך כתיבתן נכללה בקובץ 'דברי פועלות' בעריכתה של רחל כצנלסון, והן היו מעורבות בהכנת החוברות של 'דבר הפועלת' ובכתיבה בהן. בסביב

¹⁸ ליליה בסביב, 'החברה בקיבוץ', מבפנים, יא, ג (ינואר 1946), עמ' 353.

הייתה חברת המערכת של כתב העת כארבעים שנים, ובת-רחל הייתה מעורבת בפעילות המערכת כל השנים ולפרקים אף השתתפה בעריכתו. גם בכתיבתו וגם בעריכתו, כמו בשאר פעילויותיה, הן ראו לנגד עיניהן את החברה המתחדשת בארץ ישראל, ובכלל זה את החברה הקיבוצית, ובעיקר את הנשים בה.

ואולם הן גם שילבו מאמציהן, והשאיפה לשינוי מגדרי הייתה אבן היסוד לשיתוף הפעולה ביניהן. אחד ההישגים החשובים של פעילותן המשותפת היה שריון מקום לנשים בוועדות בקיבוץ ובמוסדות התנועה הקיבוצית (העדפה מתקנת). החוק הזה, שנקרא 'חוק השליש', שהן יזמו ופעלו רבות למענו, נועד לעודד את השתתפות נשים בפעילות ציבורית.¹⁹

פעילותן הציבורית המשותפת עשרות שנים לא תמיד השיגה את יעדיה, אבל החזון החברתי שלהן, תעוזתן וחדשנותן הטביעו חותמם על החברה הקיבוצית, ובעיקר על הנשים שבה. הכנת הקובץ של כתיבת נשים 'חברות בקבוץ' הוא אחד ממפעליהן המשותפים שמלמד על דמותן, על השקפת עולמן ועל פעילותן, שטבועים בהן נועזות, מסירות וחריצות.

חרף הדמיון ברקע חייהן טרום העלייה ארצה, בהשכלה, בהשקפת עולמן ובמטרות פעילותן, היו בסביץ ובת-רחל שונות זו מזו, אך היו ביניהן חברות אמיצה של עשרות שנים ושיתוף פעולה מרשים. עם מותה של בת-רחל באוגוסט 1989 כתבה בסביץ: 'היינו ידידות במשך עשרות שנים. מי יודע לפענח את סוד הידידות והאהבה בין שתי חברות, שלא היו דומות אחת לשנייה באופיין. יתכן שהסוד טמון בהערכה הדדית'.²⁰ ואכן, יוכבד המופנמת, השקולה עד כדי היסוס, העדינה ובעלת אופקים רחבים, הייתה שונה מליליה הנועזת, הפורצת כל מחסום ומכשול, הנחושה לממש מטרותיה. אך תודות

¹⁹ הנ"ל, ולו רק הד: זיכרונות מקיבוץ עין חרוד, תל אביב תשמ"א, עמ' 144; הנ"ל, במירוץ עם הזמן: חברת קיבוץ מספרת, תל אביב 1987, עמ' 94; בת-רחל (לעיל, הערה 6), עמ' 96-97. על חוק השליש ראו שכטר (לעיל, הערה 17), עמ' 132-136; מאיר חזן, מהפכת הענוות: אישה ורובה בארץ ישראל 1907-1945, תל אביב 2015, עמ' 91-93; תמי קמינסקי, בדרכן: נשות עין חרוד, 1921-1948, באר שבע 2019, עמ' 203-209.

²⁰ ליליה בסביץ, 'יוכבד שלי', טיוטה, 30.8.1989, ארכיון יד טבנקין, אוסף ליליה בסביץ, 15/16/5.

למטרות הפעילות שהציבו לעצמן, הדבקות במטרות אלה והנכונות לכל מאמץ עם חיבה והערכה זו לזו, הן הצליחו להתגבר על כל מהמורות השוני ביניהן.

ייחודה של כתיבת נשים וחשיבותה

בשנים האחרונות נעשתה הספרות הכתובה בידי נשים למושא מחקרי רב-חשיבות, ותודות למחקר הפמיניסטי היא נעשתה גם לקטגוריה ספרותית עצמאית: חוויות הנשים שונות מאלה של הגברים בגלל הרקע התרבותי והחברתי שלהן, שהושפע מן ההבדלה המגדרית. על כן הכותבות מבטאות עולם חוויות ייחודי בדרך ייחודית.

על כתיבה זו התפתחו כמה תאוריות מחקריות, החלוקות ביניהן בדבר המקור לייחודה של הכתיבה הנשית, למאפייניה ולתפקידה בשיקום מעמדן של הנשים.²¹ אך רחל כצנלסון, ובעקבותיה גם ליליה בסביץ ויוכבד בת-רחל, הקדימו תאוריות אלו בשנים רבות. הן הכירו בהיותה של כתיבת נשים קטגוריה נבדלת, עמדו על ערכה ואף הועידו לה תפקיד מרכזי בהבניית דמותה של העבריייה החדשה. הן גרסו שכתבת הנשים שונה מכתבת הגברים הן בנושאי הכתיבה הן באופן הביטוי, בגלל השוני בחוויות ובדרכי קליטת העולם. 'התרבות שלנו נוצרה בדרך כלל בידי גברים, אנחנו נושמות אוויר זר. שכחנו שהטבע יצר שני טיפוסים בני אדם', כתבה כצנלסון ביומנה.²² על כן הן ראו בשחרור הנשים מן האלם יעד ראשון בחשיבותו ופעלו רבות להגשמתו.

היה להן ברור ששתיקת הנשים בציבור היא פועל יוצא של התדמית הציבורית שלהן, נספחות למעשה הגברי ההרואי, והיא השפיעה על הדימוי

²¹ ראו לדוגמה: לילי רתוק, 'כל אשה מכירה את זה: אחרית דבר', הקול האחר: סיפורת נשים עברית, תל אביב תשנ"ד, עמ' 261–350; חנה נוה, 'לקט שכחה ופאה: החיים מחוץ לקאנון', דפנה יזרעאלי ואחרות (עורכות), מין מיגדר פוליטיקה, תל אביב 1999, עמ' 49–106; חיה שחם, נשים ומסכות, מאשת לוט עד סינדרלה: תדמיות שאולות וייצוגי הדמות הנשית בשירי משוררות עבריות, תל אביב 2000, עמ' 4–7.

²² רחל כצנלסון שזר, יומן (ללא תאריך), מיכל הגתי (עורכת), אדם כמו שהוא: פרקי יומנים ורשימות, תל אביב תש"ן, עמ' 68.

העצמי שלהן: חשובות פחות ואולי אפילו מיותרות במפעל הציוני בארץ.²³ הפריע להן שהאישה אינה נושאת דברים בציבור (בכינוסים, בוועידות ובאספות) וגם אינה כותבת ומפרסמת. 'ראיתי שהחברה המשתתפת באסיפה נרתעת מהביע את מחשבותיה. האם משום שהיא נעדרת מחשבה?' שאלה בת-רחל בנימה רטורית.²⁴

הן ייחסו למילה הכתובה – של גברים ושל נשים כאחד – ביטוי להגיגי נפש וראו בה גורם המעצב את האדם. לפיכך הן סברו שכתובת הנשים חשובה ליוצרות עצמן. זו הזדמנות לפורקן רגשי ולעריכת חשבון נפש עם עברן החלוצי. היא מסייעת לראות את המטרה כאשר הן מתמודדות עם המציאות היום-יומית הקשה שתובעת את כל כוחות הנפש והגוף.²⁵ עצם היכולת לבטא שאיפות ותחושות הייתה חשובה בעיניהן מפני שהיא מורה על חופש רגשי ועל חשיבה עצמאית ומבשרת שאיפה לשינויים.²⁶

כאשר פרסמו בסביץ ובת-רחל את מטרת הקובץ 'חברות בקבוץ' שבעריכתן, הן ציינו את חשיבות השחרור מלחץ רגשי:

בקובץ זה תספר החברה על חייה היא; בקובץ זה תאמר החברה את אשר עם לבה, את אשר היא הוגה וכואבת בשאלות-החיים של הקבוץ והתנועה. הרגשנו שיש ערך רב לגורם מעורר מבפנים, שהוא עשוי להפרות רגשות והגויות, נידחים ורדומים.²⁷

²³ הנשים ביטאו לא אחת תחושה שהן מיותרות. ראו למשל כצנלסון שם, [1918], עמ' 159; הנ"ל, 'סודות תנועת הפועלות והפעולה התרבותית', 25.6.1937, ארכיון יד טבנקין, אוסף ליליה בסביץ, 15/23/4.

²⁴ בת-רחל (לעיל, הערה 6), עמ' 94.

²⁵ בסביץ ובת-רחל (לעיל, הערה 8).

²⁶ כל זאת אפשר לראות בכתובת נשים מהעלייה הראשונה וגם בהמשך. ראו: יפה ברלוביץ, **להמציא ארץ להמציא עם**, תל אביב תשנ"ו, עמ' 56–57; הנ"ל, **שאני אדמה ואדם: סיפורי נשים עד קום המדינה**, תל אביב תשס"ג, עמ' 332–334; אביבה אופז, "שאלת האישה" וקולן של נשים בחברה החלוצית לאורו של ספר הקבוצה, **ישראל**, 1 (אביב תשס"ב), עמ' 65–79.

²⁷ הקדמת המכנסות [ליליה בסביץ ויוכבד בת-רחל], **חברות בקבוץ**, עין חרוד תש"ד, עמ' ט.

ואולם הכתיבה שמפורסמת ברבים חשובה לתפיסת שלוש העורכות מתוות הדרך לא רק לכותבות עצמן אלא פותחת צוהר להבנת עולמן המיוחד ויוצרת תמונת עולם נשית קולקטיבית חדשה. הביטוי שבכתב, וכמוהו הביטוי שבעל פה, צריכים לדעתן לספק תיאור אותנטי של החוויות שהנשים חוו ושאיופותיהן. על כן חרה להן שקול האישה אינו נשמע בשיח הציבורי, גם בעל פה וגם בכתב:

יום רודף יום. עבודה, ילדים, שאלות המשק, קריאה חטופה – והיום עבר. ובחיי החברה ניצחונות וכישלונות, התאבקות עם קשיים פנימיים וחיצוניים, עלייה וירידה, הישגים ניכרים וחלומות נכזבים, שמחת היצירה וייאוש, וכל זה חבוי בפנים, בסתר, בתחומי הפרט ולא בא עדיין לידי גילוי ציבורי.²⁸

הן ציפו שהמבט מבעד לעיני הכותבות ינציח את דמותן האמיתית ואת פועלן וידע את הציבור על עולמן, שאינו תמיד גלוי לעין:

[כתיבת הנשים] פותחת בפני הקורא אופק חדש, אופק האשה. ובאופק זה אותה השמש ואותם שמים, אותו העץ וההר ואותה האהבה ואותו העמל שבעולם הנראה בעיני הגבר – ובכל זאת כל אלה מוארים כאן באור אחר. ואם ביטוי זה עולה או אינו עולה על הביטוי של הגבר – לא זה העיקר, אבל הוא חדש, הוא שונה, ולכן הוא מוסיף ומעשיר.²⁹

הזהות הנשית שתתגלה, הן סברו, תהיה שונה מזו שתוארה בכתבי הגברים, שהמשיכו להציגה בעיקר בתדמיתה המסורתית – עזר שכנגד או מושא רומנטי. בכך נתנו השלוש ביטוי לתפיסה שהתדמית הנשית כפי שהיא מוצגת בכתבי הגברים משקפת מציאות חד-צדדית, והצגת תדמיות נשיות (וגם גבריות) סטראוטיפיות מקבעת את תדמיתן המסורתית של הנשים ואת יחסי המגדר בחברה. הן קיוו שבאמצעות המבט החדש שיתגלה בכתיבת הנשים תתפתח מודעות לצורך בהחלת שינויים מגדריים בחברה היישובית.³⁰

²⁸ ליליה בסביץ, 'החברה במשק הקבוצי', **מבפנים**, 52 (23.11.1931), עמ' 653.

²⁹ רחל כצנלסון, 'חברות בקבוץ', **דבר הפועלת**, שנה י, חוברת 1-2 (1944), עמ' 21-22.

³⁰ הנ"ל, 'דבר העורכת', **דבר הפועלת**, שנה א, חוברת 1 (1934), עמ' 1.

ולא רק זאת, שלוש נשים אלו ראו בעצמן שליחות ציבור לא רק למען החלת שינויים מגדריים בחברה היישובית. תיעוד חיי הנשים היה חשוב בעיניהן גם כדי להכניסן להיסטוריה. הייתה חשובה להן ההתחקות אחר שאיפות הנשכחות והמושכחות ותחושותיהן, וכן הכרת מעשיהן, שלא נכללו בנרטיב המרכזי באותן שנים. הנצחת חיי הנשים לדין לא תהיה באמצעות מפעלים מונומנטליים אלא באמצעות כתיבה מתעדת, והיא אולי אף תערער באמצעות הקולות החדשים על תקפות הסיפור הידוע.³¹ בכך הקדימו השלוש את הדרישה שהחלה להתפתח רק כעבור שנים רבות, החל משנות השבעים של המאה העשרים, להתמקד בעשייה הנשית כדי להיענות לאתגר של הכנסת הנשים אל תוך הסיפור ההיסטורי:³²

נעלה מנבכי הנשיה מה שעוד אפשר להעלות על המהפכה בחיי האשה העברית – החל מימי התפרדותה מהגיטו, נעשה זאת מתוך חרדה ודרך ארץ של אדם העומד בפני מקורות חיו, נצרף דמות לדמות – חומר לאמן ולכותב ההסטוריה, ועוד יקומו גואלים.³³

את הצעד הזה, שיכניסן להיסטוריה וישריש את המודעות לצורך לחולל שינויים מגדריים, הטילו כצנלסון, בסביץ ובת-רחל על הנשים עצמן, ותבעו מהן להתבטא בכתב ובעל פה. כך הסבירה בסביץ מדוע הרבתה היא עצמה להתבטא בכתב: 'כתבתי רשימות ומאמרים רבים, כדי לספר, להגיב, לתעד. ראיתי בכך משימה ויעוד. [...] החזון הציוני והסוציאליסטי מתגשם במעשים גדולים וקטנים, ואני אספר עליהם מראיית הזווית שלי'.³⁴

³¹ בכך הן מאשרות את קביעתה של וירג'יניה וולף שלנשים אין רצון הנצחה מונומנטלי של חייהן כפי שיש לגברים, והאלמוניות זורמת בדמן. ראו וירג'יניה וולף, **חדר משלך**, ירושלים 1981, עמ' 59.

³² על הכנסת הנשים להיסטוריה נכתב רבות. ראו לדוגמה: בילי מלמן, 'למלאך ההיסטוריה יש מין: היסטוריה של נשים, היסטוריה ופוליטיקה 1880–1993', **זמנים**, 46–47 (1993), עמ' 19; מרגלית שילה, 'נשים, מגדר ותולדות היישוב היהודי בארץ: הישגים ויעדים', **קתדרה**, 150 (טבת תשע"ד), עמ' 121–122.

³³ ר"כ [רחל כצנלסון], 'פועה רקובסקי בת שבעים וחמש: דמות היסטורית', **דבר הפועלת**, שנה ז, חוברת 5–6 (1940), עמ' 91–92.

³⁴ בסביץ, במירוץ (לעיל, הערה 19), עמ' 5.

הן ראו עצמן מחויבות לא רק לכתיבה שלהן עצמן אלא גם לדרבן את הנשים לכתוב ולסייע להן עד לפרסום כתיבתן. מכיוון שחיי הנשים 'אינם באים לידי התגלות מחוסר-יד דואגת ומטפחת', הן ביקשו להיות אותה יד מעודדת ומקדמת.³⁵ מהנשים שלא היו אמונות על הכתיבה הן ציפו שיתבטאו בעיקר בסוגה התיעודית שיש בה גילוי אישי: פרקי זיכרונות, יומנים, ביוגרפיות ומכתבים. בגלל שתיקתן של הנשים במרחב הציבורי, טקסטים אלו הם המקור העיקרי להכרת חייהן ועולמן הפנימי על אמונותיהן, תקוותיהן ואכזבותיהן ולהתוודעות לדימוי העצמי שלהן. הם מספקים את החסר תודות למבט מבפנים ולעיסוק בעניינים שנדחקו לא אחת לשולי הדיון הציבורי.

בכך הקדימו כצנלסון, בסביץ ובת-רחל בשנים רבות את ההערכה שמייחסים היום לכתיבה המעמידה במרכז היצירה את ה'אני' ומכונה בפי היסטוריונים 'אגודוקומנטים'.³⁶ הן ביקשו למצוא בכתיבה זו 'על מה שעובר בחיי יום יום [...] צריך להיות פה מראה נכון של החיים. [מה] שחברה כותבת בשביל עצמה ובמכתביה אל חברה אחרת'.³⁷ כך הסבירה כצנלסון כבר בשנת 1926, ושנים אחר כך הוסיפה: 'הביטוי הנשי' נדלה מעולם המציאות, מנכחי החיים, כתוב בפשטות, ללא רצון למצוא חן בעיני מי שהוא'.³⁸

יצירות הנשים, אגודוקומנטים וגם יצירות עיון, ספרות ושירה, חשובות בעיניהן בהיותן יצירות 'נשיות', וערכן הוא בכנות הביטוי, בגודש המעש היום-יומי, במטען הערכי של היצירה ובעיקר ביכולתן לייצג את האידיאל של דמות האישה החדשה בארצה. דהיינו חשיבותן בהיותן כתיבה תיעודית וחינוכית המנחילה ערכים ומתווה דרך. שלוש העורכות ציפו, כנראה

³⁵ בסביץ ובת-רחל (לעיל, הערה 27).

³⁶ את המונח אגודוקומנטים טבעו ההיסטוריונים ההולנדים ז'אק פרסר ורודולף דָּקֶר. בעבר נרתעו ההיסטוריונים מהמקורות הללו בטענה שהם סובייקטיביים, ועל כן בלתי מהימנים. השימוש בהם קיבל תנופה רבה כאשר הופנה זרקור המחקר למיעוטים (לא מבחינה מספרית), ובכללם גם לנשים. ראו: אריאן בחמן ורודולף דקר, 'אגודוקומנטים וחקר ההיסטוריה של התרבות', אמיר הורוביץ ואחרים (עורכים), **העבר ומעבר לו: עיונים בהיסטוריה ובפילוסופיה**, רעננה תשס"ו, עמ' 245–262.

³⁷ רחל כצנלסון, 'היסודות התרבותיים של תנועת הפועלות בארץ', 1926, ארכיון העבודה, IV-230-2-2.

³⁸ הנ"ל, 'הרצאת הפתיחה במושב הכ"א של מועצת הפועלות', 24.11.1940, ארכיון גנזים, כ-248A 41126.

בהשפעת הספרות הרוסית הריאליסטית ותאורטיקנים רוסים שהטיפו לספרות ריאליסטית, שגם ספרות הנשים תתאר את המציאות בדרך שתשפיע על המאבק החברתי, אך מהזווית הנשית.³⁹

אפילו ערכם של שירי רחל בלובשטיין, רחל המשוררת, נבחנו בהתאם לתפיסתן זו. כתיבתה בעיני כצנלסון היא כתיבה נשית גם על פי צורתה וגם על פי תוכנה, ובזאת חשיבותה: אין בה עודף מלל ואף לא מליציות מכבידה, ועיקרה וידוי אישי של מעשיה, דעותיה ותחושותיה. 'ש בשירתה תבלין אחד והוא – עצמה, דמות האשה הנכספת של תנועתנו. אישיותה, יחסה לטבע, לאדם'.⁴⁰

הקבצים וכתב העת

לנוכח דבריהן אלה של כצנלסון, בסביץ ובת-רחל מובנת דרישתן מן הנשים לכתוב ואף לפרסם את כתיבתן. המטרה להשמיע את קול החברות, לשחרר אותן מן האלם, הייתה מהמטרות החשובות של פעילותן הציבורית כל השנים, והיא באה לידי ביטוי בתשתית הרעיון של הקבצים נפרדים לכתיבת נשים שהן ערכו ומאבני היסוד של כתב העת 'דבר הפועלת'.⁴¹ הן האמינו שהאכסניות הללו לכתיבת נשים ימלאו את שליחותן וישמשו להן אמצעי לשחרור רגשי בשעות קשות ולחיזוק האמונה בצדקת הדרך, גם של הכותבות וגם של הקוראות. נוסף על כך הן ציפו שבאמצעות הכתיבה התיעודית-אישית של הנשים יהיו במות אלו מעצבות תודעה, גורם חשוב בחינוך האידאולוגי. הידע על חיי הנשים שיספקו הנשים עצמן יעורר למחשבה, לדיון ולמעשה, והן יובילו למפנה. ואכן, גם העורכות וגם נשים שתמכו בהן ופעלו איתן יחד לקידום אותן מטרות לא היססו לציין שכל מטרתן עיצוב עבריה חדשה ושינוי חברתי שעיקרו ביטול ההבדלה המגדרית.

תפיסה זו לא הייתה בלעדית להן, והיו שותפים לה גם גברים שעסקו בכתיבה ובעריכה. כתבי עת ועיתונים של תנועת העבודה, ובכלל זה גם בתנועות הקיבוציות, ביקשו לטפח כתיבה לא-מקצועית. באותן שנים הייתה

³⁹ על הספרות הרוסית ראו: ישעיהו ברלין, **הוגים רוסים**, תל אביב תשמ"ב.

⁴⁰ רחל כצנלסון, 'על "דבר הפועלת" ועל החברה בספרות', הרצאה בקיבוץ בית השיטה, 1957, ארכיון גנזים, כ-14176.436.

⁴¹ להרחבה על הקבצים וכתב העת ראו שכטר (לעיל, הערה 9; לעיל, הערה 17).

גם להם אחת המטרות החשובות להקשיב לקולם של האנשים ה'פשוטים', גברים ונשים, ולא רק לעיתונאים, לסופרים, למשוררים, לפובליציסטים ולאנשי ציבור.⁴² לכן התנגדו לא מעטים להוצאת קבצים מיוחדים לכתובת נשים וגם לקיומו של כתב עת משלהן. ראוי לציין שגם על הצעותיהן החדשניות של שלוש העורכות ועל פעילותן (ביחד או בנפרד) ליצירת מסגרות חברתיות ולימודיות מיוחדות לנשים מתחו לא אחת ביקורת נוקבת חברים ואף חברות.⁴³

אלא שטענת המתנגדים והמתנגדות לאכסניות המיוחדות לכתובת נשים, ובהם גם חברות מועצת הפועלות, לא עמדה במבחן המציאות. הפער המגדרי, שהמשיך להתקיים גם בחברה החדשה בארץ ישראל, מנע מן הנשים הכותבות להיות שותפות שוות לכותבים הגברים באותם עיתונים, קבצים וכתבי עת. הנשים נמנעו מלכתוב בהם מפני שחשו שהן אורחות לא-רצויות. הוצאות הספרים והעורכים לא האירו להן פנים בגלל הנושאים שהעסיקו אותן, שנראו להם שוליים בשיח הציבורי. כעבור שנים אבחנה הסופרת והפובליציסטית עמליה כהנא-כרמון את יחסם לכתובת נשים. לטענתה, הגברים אינם מסוגלים להכיר בערך הכתיבה הנשית, מפני שהתוכן אינו גלוי לפנייהם כפי ששירת העטלפים אינה נשמעת לאוזן האנושית.⁴⁴

שלוש העורכות ידעו שרק מעטות העזו להשתתף בבמות המשותפות, ועל כן חשבו שאין מנוס מלכוון כתבי עת וקבצים של נשים. 'איני חושבת שאפשרי כנוס הדברים האלה בקובץ כללי, שם בתוך כל המאמרים והרשימות של חברינו הסופרים וחצי סופרים – יאבדו דברי החברות את חינום', הסבירה בת-רחל.⁴⁵

⁴² ראו לדוגמה את הצהרת הכוונות של ברל כצנלסון, עורך העיתון 'דבר': ברל כצנלסון, 'אל קוראינו', דבר, 1.6.1925, עמ' 1.

⁴³ דברי ליליה בסביץ באספת החברות בעין חרוד, 4.11.1936, ארכיון יד טבנקין, אוסף ליליה בסביץ, 15/5/2.

⁴⁴ עמליה כהנא-כרמון, להיות אישה סופרת, תל אביב 2020, עמ' 85–98.

⁴⁵ מיוכבד בת-רחל, ברלין, ליליה בסביץ, עין חרוד, 11.6.1938, ארכיון יד טבנקין, אוסף יוכבד בת-רחל, 15/2/2. בנשים שכתבו בבמות הכלליות היו בעיקר פעילות ציבור, ובהן בת שבע חייקין, אוה טבנקין, רות הקטין, אמה תלמי לוין, יונה גולן, רבקה גורפיין ויהודית שמחוני.

א. דברי פועלות

הקובץ הראשון שנועד לשחרר את הנשים מן האלם ולחשוף את חייהן כפי שהם באמת היה 'דברי פועלות', שיצא לאור בשנת 1929. היוזמת והעורכת שלו הייתה רחל כצנלסון. יותר מחמישים מנשות העליות השנייה, השלישית והרביעית תיארו בקובץ את הקורות אותן. רובן השתייכו להתיישבות העובדת, ואחדות היו פועלות בעיר. הוא זכה לתפוצה רחבה ולתרגומים לכמה שפות והיה לאבן דרך חשובה בעשייה של תנועת הפועלות באותה תקופה.

בעיני כצנלסון הוא נועד להשפיע על הזיכרון הקולקטיבי, כפי שבתפיסת תנועת העבודה הארץ-ישראלית נעשה שימוש רחב בדפוס הזיכרון לצרכים האידאולוגיים והפוליטיים. מעשי ההווה התקבלו כבעלי חשיבות היסטורית וכנדבך חשוב בעיצוב התודעה החדשה – הלאומית, המעמדית והמגדרית – של היחיד ושל הכלל.⁴⁶ נראה שהדגם שעמד לנגד עיניה היה קובץ 'מצבת זיכרון לחללי הפועלים העבריים בא"י', המוכר בכינויו 'זכור', שיצא לאור ב-1911. הספר, שגם תורגם לשפות נוספות לזכר נופלים במערכה בארץ ישראל, היה לספר פולחן בעל השפעה רבה על צעירים, בעיקר בקיבוצי ההכשרה בחו"ל, ועל התודעה הקולקטיבית של חלוצי העלייה השנייה.⁴⁷

הסוגה הספרותית הזאת התאימה לאנשי תנועת העבודה כבר מימי העלייה השנייה, שביקשו לתעד את מעשיהם כדי להנחיל את ערכי החברה החלוצית לבני דורם וגם לבני הנוער ולדורות הבאים.⁴⁸ ר' בנימין, שהכיר בערכם של הכתבים, כינה אותם 'ספרים אנונימיים', משום שהיו פרי עטם של אנשים מן השורה שיצרו היסטוריה, ולא של אוחזי עט מקצועיים.⁴⁹

⁴⁶ רחל כצנלסון, 'דברים בפגישת חברות קיבוצים', בית הנשיא, 13.10.1964, ארכיון גנזים, 248A.

⁴⁷ הספר הוקדש לשמונה שומרים ופועלים שנפלו בשנות ההתיישבות הראשונות (1882–1910). הוא סייע להכרת חיי החלוצים ומסירות נפשם והיה כקול קורא לאנשי הגולה. הוא גם השפיע רבות על ספרות ההנצחה ועל המיתוסים הציוניים בשנים הבאות. על הספר ראו: יונתן פרנקל, 'ספר ה"זכור" משנת 1911, הערה על מיתוסים לאומיים בתקופת העלייה השנייה', **יהדות זמננו**, 4 (תשמ"ח), עמ' 67–96.

⁴⁸ זאב צחור, 'היסטוריה בין פוליטיקה לאקדמיה', יחיעם ויץ (עורך), **בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית**, ירושלים, 1997, עמ' 210.

⁴⁹ דבורה דיין, 'ביקורת על מאמרו של ר' בנימין', ארכיון גנזים, 1/58648 248A.

ואולם לכצנלסון הייתה מטרה נוספת בהוצאת הקובץ. לא רק להנציח אירועים, תנועות ותקופות בהתבססות על כתיבה מתעדת ממקור ראשון, אלא גם לספק במה ייחודית לכתיבת נשים. היא ציינה את חשיבות הכתיבה הנשית, בעיקר המתעדת:

ספר של תעודות האדם לא ייכתב בלי עזרת הרושם הנאמן, על אחת כמה וכמה לא תיכתבנה תעודות-חיים של אשה, אם לא תמצא היד הרושמת המאמינה בערך התעודה. בערכם המיוחד של חיי אשה-אם-פועלת עברית. רושמות נאמנות כאלה נחוצות עתה לתנועות הפועלות כולה! תעודות מחיי אדם – חיים שלא ידענו כמוהם במקום אחר – צפונות כאן ומחכות ליד שתגאל אותן.⁵⁰

לספר 'דברי פועלות' חמישה חלקים. הראשון מתמקד בתקופה ש'קדמה להיסטוריה', כדברי כצנלסון בהקדמה למאסף, היינו בימי העלייה השנייה, שהיו 'שנות גישוש באפלה'.⁵¹ שאר החלקים עוסקים במעורבותן של החברות בחיי היישוב ובציבור הפועלים; בקשיי החברות ובהישגיהן בכל צורות ההתיישבות וההתארגנויות, בעיקר בתחום העבודה; בחינוך הילדים; בתיאורים ובזיכרונות מתחום היחיד – רשימות, איגרות ודברי הספד. בסופו שני נספחים: על ליגת החלוצות באמריקה – תנועת האחיות של מועצת הפועלות, ורשימת פרסומים בעיתונות בשאלת הפועלות בארץ ישראל.

ב. דבר הפועלת

בעקבות הצלחתו של הקובץ 'דברי פועלות', וכעבור שנים של מאמצי שכנוע, הגשימה כצנלסון עוד רעיון שלה שקשור בכתיבת נשים. בראשית שנת 1934 היא ייסדה את 'דבר הפועלת', כתב העת של מועצת הפועלות. מטרתו של הקובץ ודרך ההכנה שלו היו גם בתשתית קיומו של כתב העת. דהיינו כתב עת שיהיה כלי ביטוי של נשים, שהכתיבה בו תתמקד בענייניהן וגם כל תהליך הכנתו תהיה בידיהן. כצנלסון הסבירה שהכותבת בו 'מוכרחה היא להבליט יותר את עצמאותה ומקוריותה ולהוסיף לחיי המחשבה של התנועה

⁵⁰ כצנלסון (לעיל, הערה 29), עמ' 22.

⁵¹ רחל כצנלסון-רובשוב, 'פתיחה', הנ"ל (עורכת), **דברי פועלות: מאסף**, תל אביב תר"ץ, עמ' 10.

כולה'.⁵² מאחר שהייתה בעלת ניסיון, היא ידעה שלשם הגשמת מטרות אלה אחת המשימות החשובות שלה ושל כל העושות במלאכה היא לדרבן את הנשים לכתוב ולסייע להן עד להוצאת כתיבתן לאור. 'עתון הפועלות הוא לא רק אמצעי לעורר ולהוסיף בהירות בשאלות חשובות, שאינן באות לידי ביטוי ובירור מספיק בעתונות תנועתנו הכללית – הוא גם אמצעי נגד האלם של החברה'.⁵³

כצנלסון ערכה את 'דבר הפועלת' בשנים 1934–1961, ואפשר לומר שזו הייתה פסגת פועלה. היא נעזרה במערכת של ארבע חברות שפעלו בהתנדבות. היא הקפידה תמיד, גם כאשר חלה תחלופה, שחברות המערכת ייצגו את המגזרים השונים של תנועת העבודה – פועלות העיר, המושב, הקיבוץ המאוחד וקיבוצי השומר הצעיר – אך כל השנים הייתה היא הפעילה העיקרית במערכת כתב העת, והוא שיקף את תפיסתה החברתית ואת טעמה הספרותי.

מתגובות שונות אפשר לומר שכתב העת כבש מקום בקרב נשים מתנועת הפועלות בארץ ובקרב נשים יהודיות ברחבי העולם בעיקר עד שנות החמישים של המאה העשרים.⁵⁴ חרף קשיים הוא המשיך לצאת לאור עד שנת 1976, ואז הומר שמו ל'נעמת'. בשנות חייה האחרונות הייתה כצנלסון מעורבת בו בעיקר בתפקיד יועצת. העורכות שהחליפו אותה ציפו למוצא פיה והתחשבו לא אחת בהערותיה.⁵⁵

ג. חברות בקבוץ

ההצלחה שזכה לה הקובץ 'דברי פועלות' בארץ ובעולם והישגיו של כתב העת 'דבר הפועלת' סיפקו לרחל כצנלסון אישור לדרכה בעניין כתיבת נשים. היא קיוותה שלקובץ בעריכתה יהיה המשך בספרים בעלי אותם מאפיינים: קובצי סיפורים תיעודיים, אישיים אך מייצגים את הקולקטיב, שהכותבות בו לא תמיד היו אמונות על הכתיבה, אך היה להן חלק בעיצובה של ההיסטוריה המתהווה. בעיניה זו האכסניה המתאימה מכול לכתבת נשים. זו תעודה

⁵² הנ"ל, 'דבר העורכת', **דבר הפועלת**, שנה א, חוברת 1 (1934), עמ' 1.

⁵³ שם.

⁵⁴ על תפוצת העיתון והשפעתו ראו שכטר (לעיל, הערה 9), עמ' 411–422.

⁵⁵ על שינוי השם ראו שם, עמ' 451.

אנושית רבת ערך בעיקר בשל היותה יצירה קולקטיבית מקורית ובשל הפניית תשומת הלב לנשים בהתבוננות מבפנים – מנקודת מבטן הן.⁵⁶

היא הציעה לברל כצנלסון, בימים שעמד בראש הוצאת הספרים 'עם עובד', ליזום הוצאת ספר במתכונת דומה, 'האשה בהתיישבות'. כוונתה הייתה להוציא ספר שיתמקד בנשות המושבים ויכלול גם את נשות העלייה הראשונה, שנפקדו מ'דברי פועלות'. ההכנות לקובץ החלו, וגם עורכת מונתה לו, דבורה דיין, ממייסדות מושב נהלל וחברת מערכת 'דבר הפועלת' שנים רבות, שהמחשבה על ספר כזה העסיקה גם אותה שנים רבות.⁵⁷ אבל הקובץ נשאר בחיתוליו ולא יצא לאור.

רק כעבור שנות דור, כאשר דבורה דיין כבר לא הייתה בין החיים, הוא ראה אור. הקובץ, שנקרא 'בית במושב: חברות מספרות', בעריכת חסיה דרורי ויוסף מרגלית, הופיע בשנת 1962.⁵⁸ מכיוון שמאמר זה עוסק בתקופת היישוב, לא יורחב הדיון על אודותיו, אך חשוב לציין שדרורי כתבה בהקדמה לספרה שחלק מהחומר נאסף לספר דומה לפני שנים (לפני קום המדינה) שלא הגיע לידי גמר. כוונתה הייתה למלאכתה של דבורה דיין. כמו כן בשנת 1964 יצא לאור בעריכת רחל כצנלסון מאסף שכותרתו 'עם פעמי הדור', שכולל לקט נבחר של כתיבת מאתיים חברות ב'דבר הפועלת'.⁵⁹

בהשפעת רחל כצנלסון הגו ליליה בסביץ ויוכבד בת-רחל את הרעיון של קובץ שיכתבו חברות קיבוץ מהזרם הקיבוצי שנקרא הקיבוץ המאוחד. הקובץ, שנקרא 'חברות בקבוץ', יצא לאור בשנת 1943. בסביץ ובת-רחל היו מעורבות בכל שלבי ההכנה, מראשית ועד אחרית, החל מעידוד החברות לכתוב ועד לבחירת בד לכריכה, משא ומתן עם בית הדפוס ודאגה להפצתו, והקפידו על כל תג ותג בו. ואולם בקובץ לא ניתן להן מִזְכָּה (קרדיט) על

⁵⁶ כצנלסון (לעיל, הערה 29); הנ"ל, 'בית במושב', **דבר הפועלת**, שנה כח, חוברת 4-5 (1962), עמ' 160-161.

⁵⁷ הנ"ל, מכתב לברל, [1943].16.3, ארכיון מפלגת העבודה בית ברל, גנוז ברל כצנלסון, 4-6-1919-84.

⁵⁸ חסיה דרורי ויוסף מרגלית (עורכים), **בית במושב: חברות מספרות**, תל אביב 1962.

⁵⁹ רחל כצנלסון-שזר (עורכת), **עם פעמי הדור: ילקוט מחצית היובל של דבר-הפועלת**, תל אביב 1964.

עריכה אלא על איסוף החומר. על גבי כריכת הספר מופיעים שמות העורכים מטעם הוצאת הקיבוץ המאוחד משה שחורי ומנחם פוזנסקי, שהשתלבו בהכנה רק בשלבים האחרונים, אך הכול ידעו שזהו ספרן של השתיים.

בקובץ עב הכרס השתתפו כמאה חברות מ-28 קיבוצים. כמה מהן כתבו יותר מיצירה אחת, ויש בו 124 יצירות. בתוך זמן קצר יצא הקובץ בשתי מהדורות נוספות (בשנת 1944 ובשנת 1946). עורכות הקובץ ציינו במפורש שספרן הוא המשכו של 'דברי פועלות'. גם הן ראו ביצירת הקובץ הזדמנות מיוחדת לחשוף את עולמן הפנימי של הכותבות באמצעות השמעת קולן הייחודי, שלא בכול היה זהה לקולם של חברי הקיבוץ הגברים, שהרבו להתבטא בכתב ובעל פה. אף שלא ציינו זאת, ברור שהן הושפעו גם מ'דבר הפועלת', שכאמור היו שותפות פעילות בהכנתו ובכתיבה בו.

על מה לכתוב ואיך לכתוב

עם תחילת איסוף החומר לקובץ 'דברי פועלות' הסבירה רחל כצנלסון למה היא מצפה. לדבריה, כתיבת הנשים אינה צריכה לחקות את כתיבת הגברים. עליה להיות שונה ממנה כפי שהנשים שונות מן הגברים. גם ב'דבר הפועלת' היא ביקשה למצוא 'אותו הסגנון הפשוט והתם' האופייני לנשים.⁶⁰ כמוה ציפתה גם ליליה בסביץ שכתבת הנשים תהיה 'כתיבה אחרת, אישית. לא מאמר, כי אם "רשימה", "מכתב", "זכרונות". [...] תכתוב כל אחת על עצמה. ואם כי אין לעתים בכתיבה הזו מן המקיף – זהו בכל זאת הביטוי המקורי של החברה'.⁶¹ כאשר פנו העורכות אל הנשים ה'פשוטות' כדי שתכתובנה לקובץ, וגם כשפנו אל הסופרות, הן הסבירו שעל הכתבים להיות עדויות אישיות (יומנים, זיכרונות, מכתבים). 'ספרות לא-ספרותית', בלשונה של כצנלסון.⁶²

נוסף על עדויות אלו התבקשו הנשים לכתוב יצירות פרוזה קצרות אישיות שהמסר שלהן ברובו חברתי ואקטואלי. יצירות אלו מסווגות בסוגה מיוחדת הנקראת 'רשימה'. הרשימות הן טקסטים פרגמטיים או חווייתיים או

⁶⁰ הנ"ל, 'לדרכו של "דבר הפועלת"', **דבר הפועלת**, שנה י, חוברת 4 (1944), עמ' 112.

⁶¹ ליליה בסביץ, 'שנה עם "דבר הפועלת"', הפועלת וביטויה, **דבר הפועלת**, שנה ב, חוברת 1 (1935), עמ' 27–28.

⁶² כצנלסון (לעיל, הערה 22), [1929], עמ' 315.

זיכרונות, מעין מסות. אין בהן סגנון מיוחד או חשיבה מקורית במיוחד, אם כי אפשר לראות גם רשימות שיש בהן יסודות פובליציסטיים וספרותיים. טקסטים שכאלה היו אופייניים בעיתונות התקופה בארץ ישראל. נראה שגם שלוש העורכות מתוות הדרך הללו ביכרו את הרשימות בהשפעת הכתיבה המקובלת בתנועת העבודה בכתבי עת תנועתיים ויישוביים, בעלוני הקיבוצים וגם ביומנים הקבוצתיים.⁶³ השימוש הרב בסוגת כתיבה זו נעשה בגלל הנטייה המהפכנית להשתחרר ממה שנתפס מעמסת תרבות ועודף מלל שאפיינו את היהודי הגלותי ומשום שכתבה זו אינה כרוכה במאמצים רבים ואינה גוזלת זמן רב.

העורכות סברו שסוגה זו מתאימה במיוחד לנשים, אף שכאמור הייתה מקובלת גם על הגברים: מרבית החברות יכלו אומנם לתעד אירועים או להביע את דעתן ברשימה, אך רק מעטות יכלו להתמודד עם כתיבה ספרותית, ובעיקר מפני שאפשר לשזור ברשימה ביטוי אישי בדיון ציבורי בנושאים כלל-חברתיים וגם בבעיות המיוחדות לנשים. הרשימות הועדפו על מאמרים מכיוון שהן מעוררות קרבה, הזדהות והבנה טובה של התכנים וגורמות את 'אותה רעדה שבה אדם מעלעל ביומן שלו. כאילו רק זה חשוב'.⁶⁴

פרט לכך הן העדיפו סוגת כתיבה זו בהיותה תמציתית ומדויקת, שהרי ימיהן העמוסים של החברות היו בעוכרי הכתיבה של יצירות מורכבות. 'אף פעם לא הצטערתי על שאינני גבר – בכלל לא חלמתי על כך. אבל כעת אני מבינה למה נשים אינן יכולות להשיג דרך ביטוי – חוץ מבודדות [...]'. כל הכוחות הולכים – לענייני החיים', כתבה רבקה גורפיין לרחל כצנלסון. אף ששלחה ידה בכתיבה ספרותית ופובליציסטית והייתה חברת מערכת 'דבר הפועלת'

⁶³ כמו בעיתונים ובכתבי העת 'קונטרס', 'הפועל הצעיר', 'דבר', 'מבפנים', 'צורר מכתבים' ו'אגרת לחברים'. בקבוצות קולקטיביות אחדות בימי העלייה השלישית נכתבו יומנים משותפים שבהם כל חבר יכול היה לבטא את מחשבותיו ותחושותיו. על כך ראו לדוגמה: אביבה אופז, תעודה ויצירה: בין יומנים קבוצתיים וסיפורת העלייה השלישית, תל אביב 1996.

⁶⁴ כצנלסון (לעיל, הערה 22), [1922].7.4, עמ' 258.

שנים רבות, התקשתה גורפיין לפנות זמן לכתיבה. וכשמתעורר בה הרצון לכתוב, הודתה, 'אני גונבת לעצמי פרורי זמן ושרידי כוח – וזו המציאות'.⁶⁵

כתיבת רשימות התאימה לא רק לכותבות ולצורכי הקבצים והעיתון, שמטבעם מגבילים את היקף הכתיבה. היא התאימה גם לקוראות בהבטיחה קליטה פשוטה וישירה של המסר. הקוראות, שידיעת העברית שלהן לא הייתה מושלמת או שזמנן היה דחוק, הצליחו בדרך כלל להתמודד עם קריאת הטקסטים הללו, שנכתבו בפשטות ובתמציתיות והיו חפים ממליצות וממלל מיותר. לחלק מהטקסטים אף נוסף ניקוד כדי להקל על המתקשות בקריאת עברית.⁶⁶ כפי שכתבה מרים (שם משפחתה לא צוין) לאחר שקראה את החוברת הראשונה של 'דבר הפועלת', קסמה לה 'אותה פשטות הביטוי, אותה הארת החיים היום-יומיים, על כל שאלותיהם ולבטיהם. [...] אותה הצורה והניב האופייניים לגבי הפועלת הארצישראלית. אותה הרעננות הטבעית ללא כל חציצה בין החיים עצמם וביטויים'.⁶⁷

ואכן, הטקסטים בשני הקבצים הללו וגם רבים מאלה שב'דבר הפועלת' הם סיפורי זיכרונות, קטעי יומנים, מכתבים אישיים, התרשמויות והבעת דעות ואף יצירות ספרותיות – שירה וסיפורת. הנשים כתבו על הקורות אותן, את מחשבותיהן ואת רגשותיהן וגם הביעו את דעתן על המתרחש. את מוקדי העניין בקבצים קבעו מראש העורכות, והן פרסמו בפומבי ובפניות האיטיות על מה הן ממליצות לכתוב. היו נשים שנענו לבקשות מיוחדות, אך היו גם שהעדיפו לכתוב על פי נטיות לבן. הטקסטים היו קצרים, קרובים למציאות, אם כי בחלק מהן ניכרים כישורי כתיבה ומאפייני סיפור כמו עלילה, דו-שיח, עיצוב דמויות וכדומה. 'החברות כותבות ללא הכללות. הן כותבות על ה"אני", על החויה והמעשה. אך מן "הפרטיות" הזו מצטרפת יריעת חיינו והיא מצטיירת לעינינו ונאמנה למציאות', התרשמה יהודית שמחוני.⁶⁸

⁶⁵ מרבקה גורפיין לרחל צנלסון, ללא תאריך, ארכיון גנזים, 248A 58609/1.

⁶⁶ מרחל צנלסון לברכה חבס, [1933]. 8.1, ארכיון גנזים, 410 9987/2.

⁶⁷ מרים, 'ספרות הפועלות ותנועתנו בגולה', **דבר הפועלת**, שנה ב, חוברת 1 (1935), עמ' 29.

⁶⁸ יהודית שמחוני, 'עם ההתבוננות בכרכים', **דבר הפועלת**, שנה י, חוברת 4 (1944), עמ' 114.

בבחירת הטקסטים לפרסום באכסניות אלה נשקלה האוטנטיות של היצירה, ביטוי של חוויה אישית או פרק חיים מאתגר של הכותבת. עם זאת העדפת כתיבה ששיקפה את חייהן של הנשים בארץ והבלטת הייחודיות הנשית לא שחררה את היצירות מהמחויבות לאידאולוגיה הלאומית והסוציאליסטית, וכן מהמחויבות לשאיפה לביטול ההבדלה המגדרית בחברה היישובית. לעיתים הועדפה יצירה שהיא ביטוי אותנטי-נשי והיא ממלאת את ייעודה החינוכי-חברתי אף במחיר רמת הכתיבה. העורכות ייחסו חשיבות מרבית להצגת הכותבות כמגשימות גם בחייהן וגם בכתיבתן את דמות העברייה החדשה.

ואולם שלוש העורכות טיפחו גם כתיבה של נשים ששלחו ידן בכתיבה ואף ביקשו לפרסמה ברבים. היו בהן פעילות ציבור, משוררות, סופרות ומבקרות ספרותיות. בקבצים וגם ב'דבר הפועלת' נכללו גם יצירות ספרותיות של רחל המשוררת, פניה ברגשטיין, זלדה, יהודית הנדל, יהודית מנש, רבקה גורפיין, אמה תלמה לויין ועוד. כמה מהן כבר פרסמו סיפורים באכסניות אחרות וגם הוציאו לאור ספרים, אך גם הן היו זקוקות לעידוד וליד תומכת בפרסום יצירותיהן. לדוגמה, רחל כצנלסון מצאה בעלון קיבוץ גבת ובכתב העת של הקיבוץ המאוחד 'מבפנים' שירים של חברה שלא הייתה מוכרת לה, פניה ברגשטיין. לאחר ששכנעה אותה שראוי להדפיסם גם ב'דבר הפועלת' נענתה לבקשת הכותבת לפרסמם בשם עט ולא בשמה האמיתי. רק בקשה אחת ביקשה כצנלסון: שהמשוררת תשנה את השם השאול שבחורה, משום שקשה להבחין שהוא שם אישה.⁶⁹

רתיעת הנשים מלכתוב ולפרסם

רבות מהנשים שתמכו ברעיון של קבצים נפרדים לכתובת נשים וכתב עת של נשים לא נענו לבקשות החוזרות ונשנות של רחל כצנלסון, ליליה בסביץ ויוכבד בת-רחל לספר את סיפורן, או לפחות התלבטו אם להיענות להן. אבל הן לא התעלמו מן הבקשות והסבירו מה מרתיע אותן. בזכות מכתבים ששיגרו לעורכות והתשובות על מכתבים אלה שנשמרו בארכיונים אפשר להתוודע לשלל הסיבות לסירוב ולהיסוס. אחת הסיבות שהוזכרה בתדירות

⁶⁹ מרחל כצנלסון לפניה ברגשטיין, 1942, ארכיון גנזים, 7/12354.618

גבוהה הייתה שחוסר זמן ועייפות מתמדת היו בעוכרי יכולתן להתרכז ולכתוב:

שטופה אני בעבודה יום-יומית. טרודה ויגעה. אין שהות בידי להתעכב ולהטות אוזן אל המנגינות אשר תפעמנה לעתים בקרבי, לאחז בעט ולרשום. [...] העבודה תובעת את שלה, קולה התקיף, הבוטח משתיק את המית הלב, המיה חרישית של הפרט, של ה'אני' אשר לו חיים משלו. העבודה קדש היא, צורך ראשוני לאדם והיא נוטלת אח כולו.⁷⁰

נוסף על כך היו נשים שנרתעו מלכתוב לקבצים הללו, ואף לכתב העת 'דבר הפועלת', בגלל המלצת העורכות שהכותבת תבחר בצורת הכתיבה התיעודית-אישית, להגדרתן. לטענת הנשים הללו, יומן או מכתבים ולא אחת גם זיכרונות או הרהורים נועדו מלכתחילה להישאר מוצנעים מעין זר, ונראה להן מוזר להוציאם לרשות הרבים. לכן היו בהן שהסכימו להשתתף בקובץ, אך ביקשו שלא יהיה אפשר לזהות אותן, והעדיפו לפרסם בעילום שם או הסתפקו בראשי תיבות של שמן או בשמן הפרטי בלבד. לדוגמה, דיבה שלחה ל'דבר הפועלת' רשימה וחתמה בשמה, אולם בתחתית הדף הוסיפה: 'הערה למערכת: נא לא להדפיס את שמי אלא בשם "אחת החברות"'.⁷¹ כך גם הסבירה ב"ב את דרישתה שלא להזדהות: 'היו דברי מעין וידוי של הפרט. אבל בטוחני, כי אני אחת מרבות'.⁷²

אומנם גם פרסומי גברים בכתבי עת תנועתיים ובעיתונים נחתמו כך לא אחת, אך לגבי דידן נראה שמלבד הרצון להצטנע ולא לחשוף את חייהן במערומיהם היה בצעדן זה ביטוי לחוסר ביטחון שחשו בנוגע לאיכות כתיבתן. נשים לא מעטות טענו שהן מתקשות להיענות לבקשה לכתוב מפני שהן חסרות כישורי כתיבה, ובמיוחד בכתיבה בעברית. ולכן כשהתרצו וכתבו, לא אחת ביקשו שלא יפורסם שמן המלא.

⁷⁰ חוה (לעיל, הערה 1).

⁷¹ דיבה מחבורת 'הכיבוש' בכפר סבא, 'לקראת ועידת הפועלות', ארכיון גנזים, כ-41432 A.248.

⁷² ב"ב, 'אחת מרבות', דבר הפועלת, שנה א, חוברת 1 (1934), עמ' 22-23.

גם היציאה כנגד תופעות חברתיות בלתי ראויות בעיניהן והביקורת שעלולים למתוח עליהן גרמה לחשש לכתוב או לפחות לחתום בשמן על הפרסום. אפילו אוה טבנקין, חברת קיבוץ עין חרוד, חששה. היא הייתה מורגלת בהשמעת קולה בציבור גם בכתב וגם בעל פה בנושאים שהעסיקו את ראשוני הקיבוץ, אבל חששה לתת פומבי לרגשותיה ולדעותיה כאשר קראה תיגר על תופעות בלתי ראויות בעיניה. וכאשר החליטה בכל זאת לכתוב ולפרסם את אשר על לבה, העדיפה לחתום באות 'א' בלבד. ברשימה 'לא זו הדרך!' היא הביעה בנחרצות את התנגדותה לדרישה להגביל את הילודה בקיבוץ בגלל הצורך לגייס את כל המאמצים האישיים, החברתיים והכלכליים להגשמת החזון הציוני-סוציאליסטי. רשימתה זו, שמגלה מלבד הנועזות לצאת כנגד דעת רבים כישורי כתיבה מיוחדים, הייתה חושפנית ורגשית במיוחד. היא התפרסמה לראשונה ב'דבר הפועלת', ובגלל חשיבותה בעיני העורכות של 'חברות בקבוץ' נכללה גם בו.⁷³

בחשש של טבנקין ושל נשים אחרות לחשוף את עולמן הפנימי, ובעיקר כאשר הכתיבה חושפת רגשות, הדהד האתוס החברתי במחצית הראשונה של המאה העשרים שדגל באי-החצנת רגשות. הוא נבע מהדחייה שחשו החלוצים וגם החלוצות כלפי אתוס החברה היהודית המסורתית הגלותית, שנתפסה בעיניהם רגשנית, מוגזמת ומוחצנת. נורמת ההתנהגות המועדפת עליהם הייתה הפנמת הרגשות. היא הכתיבה איפוק, הדחקה כאב ודחיית סיפוקים בתקווה לעתיד אישי ולאומי טוב מן הקשיים שחוו.⁷⁴ במיוחד חששו הנשים להצטייר רגשניות, תלותיות, מניפולטיביות ובלתי רציונליות. תכונות אלה יוחסו לדמות הסטראוטיפית של היהודייה בגלות, שגם הן רצו להתנער ממנה.⁷⁵

אך לא רק הרצון להתנהג בהתאם לנורמות החברה החדשות השפיע עליהן, אלא גם הידיעה שכתבתן עלולה להתפרש 'כתיבה לא רצינית' הרתיעה אותן

⁷³ א', 'לא זו הדרך!' **חברות בקבוץ** (לעיל, הערה 26), עמ' 356–357; חברת קיבוץ, 'לא זו הדרך!' **דבר הפועלת**, שנה ז', חוברת 1 (1940), עמ' 26–27.

⁷⁴ אניטה שפירא, 'על השתיקה', **כיוונים חדשים**, 28 (2013), עמ' 21–22; עוז אלמוג, **הצבר: דיוקן**, תל אביב 1997, בייחוד עמ' 334–338.

⁷⁵ על דמות היהודייה הגלותית נכתב רבות. ראו לדוגמה: פאולה היימן, **האישה היהודייה בסבך הקדמה: מקומה וייצוגה בעת החדשה**, ירושלים 1997.

מלכתוב. הן הכירו גברים לא מעטים שלגבי דידם נחשבו ענייניהן ומעשיהן וגם התקוות והאכזבות שהיו מנת חלקן לזוטות בלתי חשובות, ועל כן גם אין עניין ציבורי בנושאי הכתיבה שלהן. היו נשים שאף הושפעו מתפיסה זו וסברו שאכן, ענייניהן חסרי ערך, ואין טעם להביאם לידיעת הציבור ובוודאי לא להשאירם למשפט הדורות הבאים.⁷⁶

היו נשים שחששו שכתובתן, אשר תחשוף את מאמציהן לבנות לעצמן חיים חדשים משוחררים מכבלי ההדרה המגדרית, תגונה כהתרברבות ובעיקר כהתבכיינות, שהרי מאמציהן אלה היו רצופים קשיים פיזיים, רגשיים וחברתיים. לפיכך הסבירה לחברתה כסניה פמפילובה זילברברג המהפכנית מקיבוץ נען מדוע חשוב לכתוב ולפרסם את הכתיבה: 'פחד-שוא הוא פחדך "לחשוף את נשמתך". דבר אחד הוא "להשתפך בדמעות" לפני מישהו, ודבר אחר כאשר זה משמש ביטוי של האשה בכלל, כלומר גילוי מהותה האנושית והנשית'.⁷⁷

בהסברים שסיפקו הנשים לקושי שלהן להיענות לבקשות לכתוב היה גם נימוק עקרוני. היו שהתנגדו ל'גטו נשי', שכן ההיבדלות סותרת את הכוונה להשגת שוויון מגדרי.⁷⁸ לטענתן, אין סיבה שכתובת הנשים לא תהיה חלק מקבצים כלליים, שכאמור באותה תקופה היו ז'אנר מקובל ונפוץ, ואף לא בעיתונות הכללית. 'דעתי מאז ומתמיד, כי אין דברים שנכתבו בידי אשה, חייבים להופיע בהוצאה מיוחדת לחברות. [...] אודה: אין לי יחס ל"דבר הפועלת" ודומני שאני צודקת במקצת', הודתה בריש גלי אחת הנשים.⁷⁹

יתרה מזאת, היו נשים שהעיסוק בקבצים של כתיבת נשים ובהוצאה לאור של כתב עת של נשים נראה להן מוזר ומיותר, מפני שלא חשו בהבדלה

⁷⁶ מצביה מקבוצת כנרת לליליה בסביץ, 2.5.1943, ארכיון יד טבנקין, אוסף ליליה בסביץ, 15/25/2.

⁷⁷ מכסניה זילברברג לאוה טבנקין, 20.11.1940, ארכיון יד טבנקין, אוסף אוה טבנקין, 15/1/3.

⁷⁸ ראו: מרגלית שילה, 'פרדוקסים של מגדר: המאבק למען זכות הבחירה של האישה ביישוב (1917–1926)', איתמר גרינולד, יעקב דויטש וגלית חזן-רוקם (עורכים), **מדעי היהדות**, 49 (תשע"ג), עמ' 193–219.

⁷⁹ מפנינה לליליה בסביץ, 5.7.1944, ארכיון יד טבנקין, אוסף ליליה בסביץ, 15/10/1. על התנגדות חברות ל'דבר הפועלת' ראו שכטר (לעיל, הערה 9), עמ' 368–389, 423–432.

המגדרית בחברה החלוצית, ובמיוחד לא בקיבוצים. כאשר לא נענתה יהודית לדרמן מקיבוץ אשדות יעקב לבקשת בסביץ ובת-רחל וסירבה לכתוב על קשיי החברות לרכוש את השפה העברית, היא הסבירה שהקשיים שלהן אינם שונים מאלה של הגברים. היא אף הוסיפה תובנה חשובה לגישה: 'אני מטבעי בכלל רחוקה להעמדת שאלת החברה, אני רואה כשאלה מרכזית את העמדת שאלת האדם אצלנו'.⁸⁰

דרבון הנשים לכתוב ולספר

הדרך שעברו רחל כצנלסון, ליליה בסביץ ויוכבד בת-רחל מאז הגו את הרעיון להוציא דברי נשים לאור ועד להגשמתו הייתה רצופה מכשולים, אך עיקר מאמציהן הושקעו באיתור כותבות 'לא-מקצועיות' ובחיפוש חומר כתוב. חרף ההסברים של הנשים שהתקשו לכתוב או חששו לפרסם את כתיבתן, הן לא ויתרו ונקטו כל דרך, ובלבד שתושג המטרה.

הן פנו לכותבות פוטנציאליות במנשרים פומביים שיועדו לתלייה במקומות ציבוריים כמו מועדונים וחדרי אוכל, בפרסום בעיתונות ובכתבי עת, וגם בעל פה מעל במות ציבוריות – בוועידות, בכינוסים, בהרצאות ובפגישות נשים. הן הודיעו על ההחלטה להוציא את הקבצים ואת ההחלטה לייסד כתב עת של נשים, הסבירו מה המטרה וכיצד יש לפעול להגשמתה וביקשו שיישלח להן חומר הולם. 'יודעת אני שלחברות אולי יותר קל לעבוד בנגריה או אפילו בעבודה יותר קשה מאשר לכתוב רשימה, אבל אני מבקשת אותכן להתחשב עם הצורך שיש בדבר', כתבה בסביץ לעובדות הנגרייה בקיבוץ אפיקים.⁸¹

נוסף על הפנייה הקולקטיבית הן פנו אישית לנשים שהכירו והיו שותפות לדרך. לעיתים הן ביקשו לכתוב על עניינים נדרשים ומוגדרים, ולעיתים הבחירה נשארה בידי הכותבות, כרצונן ועל פי נטיות לבן. העורכות ציפו שההיכרות האישית תשפיע על חברותיהן להיענות לבקשתן לכתוב. ואכן, הנשים הללו חשו מחויבות כלפי העורכות, ונראה שלא אחת הייתה הסכמתן

⁸⁰ מיהודית לדרמן ליליה בסביץ, 12.2.1941, ארכיון יד טבנקין, אוסף ליליה בסביץ, 15/25/5.

⁸¹ מליליה בסביץ לעובדות הנגרייה בקיבוץ אפיקים, 30.6.1938, ארכיון יד טבנקין, אוסף ליליה בסביץ, 15/24/3.

לכתוב מחווה של ידידות, מתוך כוונה לרצותן.⁸² לדוגמה, כצנלסון התחננה במכתבים רבים לדבורה דיין, ידידתה הקרובה, שתכתוב ותשלח חומר לפרסום ב'דבר הפועלת', שכן בעיניה הייתה דיין החלוצה האולטימטיבית וגם סופרת מוכשרת במיוחד. 'קשה לי לתאר את דבר הפועלת בלי מאמריך. וגם אין למי לפנות', כתבה לה.⁸³

הן לא בחלו באמצעים, ובלבד שתתמלא משאלתן לקבל חומר כתוב. כצנלסון סיפרה שלעיתים ליקטה רשימות, קטעי יומנים ומכתבים מתוך 'הסלים שמתחת למטות החברות'. היינו חומר שכתבו הנשים לעצמן. היא הבטיחה להן שהיא תדלה מהכתיבה האינטימית רק את המתאים לפרסום. כמובן, גם החיפוש וגם הפרסום היה על דעתה של הכותבת עצמה.⁸⁴ יהודית שמחוני, שהייתה מעורבת בפעילותה של כצנלסון ואף היה לה חלק ב'דבר הפועלת' וב'חברות בקבוץ', כתבה על שלב זה בעבודתה של כצנלסון: 'כאדם עם פנס התהלכה בקרב הציבור וחיפשה אחר מבע כן לגילויי חייו ומאוייו'.⁸⁵

הן עודדו את הנשים שלא להסס להתבטא אף אם ידיעת השפה העברית שלהן לקויה ואף הציעו להן לכתוב בשפה זרה (יידיש, רוסית וגרמנית). ואכן, בעיזבונות שלוש העורכות נמצאים כתבי יד של נשים אשר ניכרים בהם קשיי ניסוח, שימוש רב במילים לוועזיות, שגיאות כתיב רבות ואוצר מילים דל. ברבים מהם בולטים תיקונים בכתב ידן של העורכות, שכללו תרגום ותיקוני לשון וסגנון. ניכר שהן השקיעו מאמצים מרובים כדי להכשיר את הכתיבה לדפוס, ובכל זאת השתדלו שלא לפגוע בקול הפרטי הייחודי.

אף שהעורכות דרבנו את הנשים להשתחרר מן המעצורים שבעטיים נרתעו נשים מלכתוב או מלשלוח חומר לפרסום, הן נתקלו לא אחת בחומת התנגדות. אך הן לא התייאשו ומצאו תחליף לחומר כתוב. הן ליקטו רשימות

⁸² ראו לדוגמה: בבה אידלסון, 'מן העיזבון', נעמת, 71 (1984), עמ' 10.

⁸³ מרחל כצנלסון לדבורה דיין, ללא תאריך, ארכיון גנזים, 248A, מכתב 135.

⁸⁴ יוכבד [בת-רחל], דברים ב'מסיבה בדפוס לקובץ "חברות בקבוץ"', יומן עין חרוד, 16.6.1944.

⁸⁵ יהודית שמחוני, 'הקשיבה לחיים והבינה אותם', דבר הפועלת, שנה מב, חוברת 4 (תשל"ו), עמ' 42 (198).

של נשים שכבר פורסמו במגוון במות, כמו עלוני קיבוצים, כתבי עת תנועתיים ואף קבצים כלליים.

עורכת 'דברי פועלות' ו'דבר הפועלת' ועורכות 'חברות בקבוץ' אף נקטו דרך נוספת כדי להציל את סיפורי הנשים: הן החליטו לכלול בהם ראיונות בעל פה שהן ערכו במיוחד למענם. ואכן, לא מעט מהנשים שהתקשו להיענות לבקשות החוזרות ונשנות לכתוב נענו לבקשה להתראיין. בקבצים ובכתב העת לא תמיד צוין מי כתבה בעצמה ומי התראיינה. תודות למקורות שמשיחים לפי תומם מסתבר שלא מעט מסיפורי הנשים, בעיקר הזיכרונות, לא נכתבו בידי הנשים אלא סופרו לעורכות, והן שהעלו אותם על הכתב. כאלה הם הזיכרונות של עטרה שטורמן מעין חרוד בקבוץ 'חברות בקבוץ'. לאחר שנים סיפרה בת-רחל בהתרגשות: 'שבתי עם עטרה שטורמן מספר שבועות, יום-יום שעה-שעתיים (זה היה בתקופת המלחמה, בשנת 1940. היא עבדה אז בניקוי כדורים). הכתבתי אותה. אלה היו 22 עמודי-דפוס. רשמתי מפיה. אַפּוֹפֵיָה של החיים בארץ'.⁸⁶

חיפוש חברות שיספרו החל כגיטוש באפלה, אבל אט אט הצטבר החומר הנחוץ. הקשיים להגיע אל הנשים ולראיין אותן היו רבים ומגוונים, אך העורכות לא ויתרו על המשימה. היה להן ברור שהן מצילות פירורי ביטוי שבלעדיהן לא יושמעו. כך לדוגמה תיארה בסביץ במכתב לבת-רחל את מסעה לגליל לראיין נשים. הקשו עליה הצורך להיפרד מן המשפחה לכמה ימים, ניצול ימי החופשה המעטים שלה לצורך מסע זה וגם הקושי להתנייד ברחבי הארץ ללא מימון ובשלהי תקופת המאורעות. גם המפגש עם המרואיינות לא היה קל. 'עצם הפגישה קשה: אנשים עובדים קשה, עיפים מאוד וישנם גם כל מיני הפרעות. זו הבטיחה ולא באה בגלל העבודה, זו הבטיחה ובלילה קבלה חום גבוה וכו' [...] עבדתי שם מהבוקר עד הלילה. אני כבר רוצה. קשה להמשיך'.⁸⁷

חשוב לציין ששלוש העורכות רתמו למפעלן נשים בעלות מודעות מגדרית שהיו שותפות לדרכן כדי שתסייענה להן להגשים את חזונן. מלבד הבקשה

⁸⁶ יוכבד בת-רחל בריאיון לאילה דן-כספי, 9.3.1973, ארכיון יד טבנקין, ת25, תיק 352.

⁸⁷ מלילה בסביץ ליוכבד בת-רחל, 16.8.1941, ארכיון יד טבנקין, אוסף יוכבד בת-רחל, 15/8/3.

מהן לשלוח חומר לפרסום הן גם הסתייעו בהן לדרבון נשים אחרות לכתוב, ואף ראינו נשים והעלו את סיפוריהן על הכתב. אלה נשים ששלחו ידן בכתובה והיו מודעות לחשיבות השחרור של הנשים מן האלם. נמנו עימן דבורה דיין, רבקה גורפיין, יהודית שמחוני, כסניה פמפילובה זילברברג ונשים נוספות. בסביץ לדוגמה פנתה לברכה חבס ידידתה, שהייתה באותם ימים עיתונאית ב'דבר' וב'דבר לילדים', כדי שתשכנע את אחותה שרה לשלוח להן משהו על עבודתה בקיבוץ חניתה. שרה אומנם לא נענתה לפנייה, אבל אנחנו לא מרפות ממנה, ציינה בסביץ.⁸⁸

לא קל היה לנשים המסייעות הללו להירתם לכתובה, לראיין נשים ולדרבן לכתוב וגם לתור אחרי חומר כתוב שיצא לאור בעלוני היישובים ובכתבי עת תנועתיים אחרי יום עבודה ומילוי המטלות המשפחתיות והחברתיות. אבל הן היו חדורות מטרה וראו עצמן מחויבות לה.⁸⁹ אחת הבולטת שבהן הייתה רבקה אלפר (אלפרוביץ), שעסקה בתיעוד חיי הראשונים והראשונות וסייעה רבות לדרבון החברות לכתוב. כפי שהעידה בסביץ, 'רבקה היתה שרת נאמן [שתפקידו]: לעודד את החברה לכתוב, לרשום מפיה של זאת שלא הורגלה לכתוב או מתקשה לכתוב בשפה העברית, לספר על מעשיה וגבורת-חייה'.⁹⁰

רבות מהחברות העידו שרק תודות לדרבון ולעידוד הן החלו לכתוב, ומצאו בכך ערך רב לעצמן ותרומה ראויה לחברה ובעיקר לקהילת הנשים בה. 'הכתובה נעשתה חשובה לי לעצמי. היא הרגילה אותי למחשבה סדורה ומנוסחת, ובה חיפשתי גם את ההידברות עם עצמי ועם זולתי', הסבירה בבה אידלסון, שהייתה מזכירת מועצת הפועלות, וקודם לכן לא התבטאה בכתב. ורבקה גובר הודתה ל'קבוצה נפלאה של נשים אשר רצו ויכלו להקים מפעל חינוכי-ציבורי [...] ושלחן גם אני חייבת, אם הגעתי לביטוי בכתב. על כל אלה – תודה'.⁹¹

⁸⁸ מליליה בסביץ לברכה חבס, 9.2.1941, ארכיון גנזים, 410 7682/2.

⁸⁹ ראו לדוגמה מדבורה דיין לרחל [1938], ארכיון גנזים, 248A 58651/1.

⁹⁰ ליליה בסביץ, 'סופרת שחיפשה שורשים' (1979), ארכיון יד טבנקין, אוסף ליליה בסביץ, 15/25/1. על חשיבות התיעוד בעיניה ראו דברי רבקה אלפר, 2.10.1956, אריה חצרוני (עורך), **רבקה אלפר: חוברת זיכרון**, חמ"ד 1965, עמ' 41.

⁹¹ ראו בהתאמה: בבה אידלסון, 'מן העיזבון', **נעמת**, 71 (1984), עמ' 10; מרבקה גובר לליליה בסביץ, 29.4.1974, ארכיון יד טבנקין, אוסף ליליה בסביץ, 15/7/1.

סוף דבר

ז'ר לא יבין זאת: היינו חדורות הכרה שהננו **חבר מצילות**, ומה שלא יונחח בביטוי – יצלול במצולה. כמופקדים על מגדל ההצלה התיצבנו בימים של עשיה שקטה כבימים של סער ומאבק,⁹² סיכמה לילה בסביץ את שליחותה ושליחות שותפותיה לדרך רחל כצנלסון ויוכבד בת-רחל. תפיסת עולמן התרבותית-אידאולוגית ניתבה אותן לספרות דוקומנטרית תיעודית. הן ראו בעצמן מפלסות הדרך לפני נשים שכתבו לעצמן אך חששו לפרסם את כתיבתן, וגם לפני נשים שלא הורגלו בכתיבה ודחף היצירה שלהן על פי רוב לא היה חזק. הן עודדו אותן לכתוב או לספר על עצמן וסייעו בכל דרך כדי שדבריהן יפורסמו. היה להן ברור שבלי יד תומכת ומסייעת לא ישוחררו הנשים מן האלם, לא ייאספו רסיסי הביטויים של חברותיהן לדרך, כלשונן.⁹³

במאמר נסקרו הסיבות לחשיבות הכתיבה המתעדת בעיניהן וכן המאמצים שהן השקיעו בחשיפת הקול הנשי. שחרור הנשים מן האלם חשוב בעיניהן לנשים עצמן, שהיו זקוקות לפורקן רגשי ולתמיכה תודעתית שהכתיבה יכולה לספק. באמצעותה הכותבת מבטאת את רגשותיה, מלבנת מחשבות ויכולה אף להסיק תובנות אישיות על אורח חייה ומטרותיה. ואולם הכתיבה תורמת לא רק לכותבת עצמה. כתיבת נשים מעניקה לקוראות ואף לקוראים הסבר לקורות אותן ומשמעות לחייהן ומספקת תמיכה רגשית של שותפות גורל. על פי שלוש העורכות, חשיפת עולמן של הנשים מבעד לעיניהן-הן היא מרכיב חשוב בעיצוב דמות העבריה החדשה, בהחלת שינויים מגדריים בחברה ובהכנסת הנשים להיסטוריה. זו גם מטרת החשיפה של כתיבת נשים בימינו אנו. 'להכיר ולהאיר את סיפורן של נשים, למלא את החסר, לספר מה שלא סופר ולהשמיע את הקולות שנאלמו', כדברי החוקרת דבורה ברנשטיין.⁹⁴

⁹² לילה בסביץ, 'דברים במסיבה', 3.1.1964, ארכיון יד טבנקין, אוסף לילה בסביץ, 15/12/2.

⁹³ בסביץ ובת-רחל (לעיל, הערה 8).

⁹⁴ דבורה ברנשטיין, 'חקר נשים בהיסטוריוגרפיה הישראלית: נקודות מוצא, כיוונים חדשים ותובנות שבדרך', מרגלית שילה, רות קרק וגלית חזן-רוקם (עורכות), **העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר**, ירושלים תשס"ב, עמ' 12.

לאור תפיסתן זו היה לשלוש הנשים הללו ברור כל שנות פעילותן, ובמיוחד לאחר שמאמצייהן נשאו פרי, ששחרור הנשים מן האלם לא רק יוביל למהפכה, אלא הוא עצמו מהפכה. גם אחרים התרשמו מהישגי העורכות ומכתיבת הנשים. 'גוללנו מהאשה את חרפת האשה והאלם', שיבחה רבקה גורפיין את החזון, את המאמצים ואת ההישגים. ודוד זכאי, שהיה עיתונאי ב'דבר' ופובליציסט, הגדיל לומר כאשר העלה על נס את פריצת הדרך של העורכות והכותבות: '[זו] היא בעצם מהפכה גדולה הרבה יותר, לפי תוכנה ועומקה, מהמהפכה של הצטרפות האשה לעבודה ולמלאכה'.⁹⁵

יש הרואים בספרים יזומים אלה ובשכמותם כתיבה מגויסת לביטוי האידאולוגיה החברתית ולא כלי לביטוי אישי שלהן.⁹⁶ ואכן, שני הקבצים וגם כתב העת היו מגויסים למען עיצובה של עבריייה חדשה וכינון חברה שלא יהיו בה פערי מגדר. אך שלוש העורכות, הנשים שסייעו להן וגם הכותבות, לא ראו בגיוס כל פגם. נהפוך הוא, הן שיבחו את היות הכתבים כאלה: 'זוהי יצירה אידאית ומגויסת. [המטרה היא] ללוש את ההיסטוריה ולעצב אותה'.⁹⁷

הכרת דרך ההיווצרות של הכתיבה והראיונות שנערכו עם הנשים מלמדת שהכתיבה המגויסת הזו, שנועדה לבטא את חיי ציבור הנשים, לא מנעה את היותה גם כלי לביטוי אישי. תודות לה הורם המסך לא רק מעל מעשייהן של הנשים אלא גם מעל עולמן הפנימי. המעקב אחר אופן ליקוט החומר והעריכה, וגם בחינת התכנים (שמאמר זה לא עסק בהם), מורים שהקבצים וכתב העת נועדו לתת במה נאמנה לקול נשי מוצנע שלא בכול היה זהה לאשר נשמע בציבור ובכתבי הגברים. גם הקוראים והקוראות בני התקופה הבחינו בכתיבה הנשית המיוחדת, גם הבלטריסטית וגם זו המכונה היום אגודוקומנטים, ושיבחו את חשיפת העולם האישי שחבוי מעין הציבור.⁹⁸

⁹⁵ דוד זכאי, 'עם עשרים כרכי דבר הפועלת', **דבר** (13.5.1955), עמ' 5.

⁹⁶ הנרי ניר, 'מה העיקר עליהן? האישה בהתיישבות העובדת בתקופת היישוב', מרגלית שילה, רות קרק וגלית חזן-רוקם (עורכות), **העבריות החדשות: נשים ביישוב ובצינונות בראי המגדר**, ירושלים תשס"ב, עמ' 167-168.

⁹⁷ רבקה גורפיין, 'יש כוח באות המודפסת!' **ועידת הפועלות השמינית**, תל אביב תש"ך, עמ' 13.

⁹⁸ שלא כטענה שהכתיבה האידאולוגית של הפועלות מנעה כתיבה בלטרסטית שיש בה ביטוי אישי. ברלוביץ, שאני (לעיל, הערה 26), עמ' 332.

מלבד זאת מסתבר שאחורי הקלעים של התהוות הקבצים וכתב העת, וכן הדרך שעשו הנשים בדרכן אל הכתיבה והפרסום, מספקים תובנות על מעמדן של הנשים בחברה החלוצית ביישוב טרם הקמת המדינה, על המאבק לביטול האפליה המגדרית בחברה זו ועל חזון העבריייה החדשה. חשש הנשים לכתוב או לספר וגם המאמצים שהושקעו בשחרורן מן האלם תורמים תרומה חשובה גם להכרת הדימוי העצמי שלהן. הם מלמדים על חוסר ביטחון עצמי של הנשים ועל תחושותיהן: משניות לגברים במאבק למען חברה חדשה ותקומה מדינית, ואף לא חשובות.